

Pål Kolstø. Russland: Folket er alt - folket er intet. Arr idéhistorisk tidsskrift 2003, 15(1), s. 21-31

Publisert i DUO med tillatelse fra Arr.

Dette er forfatterens manuskriptversjon av artikkelen. Kontakt Arr for tilgang til originalartikkelen <http://www.arrvev.com/index.htm>

'Russland: folket er alt—folket er intet'

Arr, vol. 15, no. 1, 2003, ss. 21-31

Pål Kolstø

Ingress: Begrepet 'folket' i russisk samfunnsdebatt i forrige århundre omfattet ikke hele Russlands befolkning. Det gikk et skarpt skille mellom den forfinede, velutdannede og vestliggjordte overklassen på den ene siden, og de brede masser av ulærde bønder og kroppsarbeidere på den annen. Kun den siste gruppen utgjorde 'folket'. De som deltok i debatten om folket, derimot, kom alle som én fra overklassens intellektuelle elite, den såkalte intelligentsiaen. Intelligentsiaens medlemmer hadde høye tanker om, men dårlige faktiske kunnskaper om dette folket. Samtidig som de antok at folket var i besittelse av en dyp sosial sannhet som burde realiseres i samfunnet som helhet, hadde de ingen planer om å gi folket reell politisk makt. Intelligentsiaen forbeholdt seg retten til å definere både hva denne sannheten gikk ut på, og hva slags samfunnsform den burde kunne ut i.

Det tvetydige 'folket'

I førmoderne tid ble politisk makt nesten alltid legitimert ut fra religionen: Gud var maktens opphav og garantist. I dag har Folket inntatt den samme rollen. Folkestyre og folkets selvstemmelsesrett er det eneste gangbare grunnlag for makt. Dette gjelder ikke bare for vestlige demokratier, men også for regimer vi vanligvis oppfatter som

diktatoriske. I sovjettiden ble for eksempel de østeuropeiske statene offisielt kalt 'folkedemokratier', de var mao. 'folke-folkestyrte' stater.

Men 'folket' er en tvetydig størrelse. Det kan omfatte alle landets innbyggere, så som 'det norske folk'. Alternativt dekker det bare den 'folkelige' delen av befolkningen, 'massene' i opposisjon til eliten eller overklassen. Denne dobbeltheten gjenfinnes på de fleste europeiske språk og må således kunne sies å gjenspeile et generelt trekk ved europeiske samfunn. Denne uklarheten er likevel ikke like plagsom bestandig. I land med små sosiale forskjeller, som Norge, vil det ha liten praktisk betydning om man legger den ene eller den andre betydningen av begrepet til grunn. Når norske politikere snakker om 'folket trenger' eller 'det norske folk godtar ikke', så inkluderer de underforstått seg selv i dette folke-begrepet. I neste setning kan de utvunget gå over til å snakke om at 'vi' vil ditt eller datt. Det ville være toppmål av elitistisk snobberi, og politisk dumhet, å la det skinne gjennom at 'folket' er 'de andre', selv er jeg ikke en del av dette (plebeiske, uopplyste) folket.

I samfunn med store sosiale forskjeller blir dette helt annerledes. Her vil det være en betydelig spenning mellom den politiske, inkluderende bruk av ordet 'folket', og den snevrere betydning som bare viser til ett sosialt sjikt. Et klassisk eksempel er Russland under tsarene. Det russiske samfunn på 1800-tallet var preget av en gapende sosial kløft mellom overklassen og de brede massene. Når overklassen snakket om folket (*narod*), inkluderte de så visst ikke seg. Det ville vært totalt meningsløst. Som kulturhistorikeren Elena Hellberg-Hirn skriver, '*Narod* is usually distinguished socially as the lower classes, the working people (*trudovoi narod, trudiashchiesia*), or

the uneducated (*prostoi narod*); but always as a non-individualized group opposed to the leaders or to the social élite'.¹

Gapet mellom overklassen og folket var mao. ikke bare materielt, men også kulturelt. Dette kulturelle skillet hadde oppstått da Peter den store på begynnelsen av 1700-tallet gjennomførte omfattende reformer for å vesternisere det russiske samfunn. Han ville endre ikke bare politiske og militære institusjoner, men også russernes kultur, vaner, klesdrakt, og alle dagliglivets små detaljer. Det klassiske eksempel er hvordan han tok frem saksa og klippet det tradisjonelle, lange skjegget av sine hoffmenn.

Peter lyktes etter forholdene svært godt. Ikke bare den russiske stat, men også det russiske *samfunn* ble gjennomgripende vesternisert. Men her må vi igjen passe oss for å bli villedet av terminologien: 'Samfunnet' (*obsjtsjestvo*) i Russland på 18.- og 19.-tallet omfattet ikke hele folket, eller mer presist: det omfattet ikke 'folket' i det hele tatt. Med *obsjtsjestvo* siktet man kun til det tynne sjikt av høyt utdannet, finkulturell overklasse. Denne overklassen levde i en verden så forskjellig og så avsondret fra folket som om de hadde bodd i hvert sitt land. De snakket til og med langt på vei forskjellige språk: Overklassens sønner og døtre hadde som regel en huslærer og/eller en guvernante fra Europa som lærte dem feilfritt fransk og tysk, og mange av dem brukte fransk som dagligspråk. De behersket rimeligvis også russisk, men forstod ikke særlig godt den vulgære, ugrammatiske variant som folket snakket.

Utover på 1800-tallet våknet den sosiale samvittighet hos stadig flere i den russiske overklassen. Dette gav støtet til fremveksten av den russiske 'intelligentsia', nok et

¹ Elena Hellberg-Hirn, *Soil and Soul: The Symbolic World of Russianness*, Aldershot: Ashgate, 1998, s. 171.

begrep som ikke lar seg omplante til norske forhold. I Norge har vi ‘akademikere’, og kan til nød snakke om ‘åndsarbeidere’ og ‘de intellektuelle’. Noen, som Bernt Hagtvet, forsøker å trekke igang en debatt om de intellektuelles rolle og ansvar i samfunnet. Men vi akademikere utgjør ikke noe eget sosialt sjikt med sterk gruppeidentitet, og vi har såvisst ikke noe monopol på meningsdannelse og deltakelse i den offentlige debatt, noe man fort kan forvise seg om ved å zappe innom et debattprogram på TV. Her er som regel ‘tverrsnittet’ av befolkningen representert, og alle er like meningsberettiget.

I Russland på 1800-tallet ville det vært utenkelig å trekke talsmenn eller talskvinner for folket inn i samfunnsdebatten, til tross for at denne debatten for en svært stor del handlet nettopp om dem, om hvor urettferdig det var at de levde i armod og vankunne, mens overklassen veltet seg i luksus og kultur. Man snakket *om* folket, men ikke *til* det eller *med* det. Det amerikanske begrepet ‘silent majority’ passer langt bedre på Russland enn på Amerika. Folket var i høyeste grad en majoritet: det omfattet 90-95 prosent av befolkningen, hvorav de alle fleste bodde på landsbygda og drev med landbruk. Og de var virkelig ‘silent’: Så sent som ved den store folketellingen i 1897 kunne 72 prosent av bøndene ikke lese eller skrive; bare 0,1 prosent av dem hadde videregående utdanning, og 0,0 prosent høyere utdanning.² Dette betød at alle deltakerne i den russiske intelligentsia-debatten stod fritt til å tillegge folket de forskjelligste holdninger og meninger, interesser og idealer, uten å bli motsagt av representanter for disse menneskene selv. Folket var et tabula rasa som det stod enhver fritt å skrive på. Og ‘beskrevet’ ble det.

² Teodor Shanin, *Russia as a ‘Developing society’*, London: Macmillan, 1985, bind 1, ss. 59 og 61.

Folket som ideal

Folket var ikke bare en kilde til dårlig samvittighet fordi det led og ble dårlig behandlet, det var også et *ideal*. Så godt som alle medlemmer av overklassen var overbeviste om at ‘der nede i folkedypet’ befant det seg en dyp sannhet, som man måtte hjelpe folket å hente frem og artikulere, og som den russiske overklassen—og kanskje hele verden—burde lære av. Hva denne sannheten gikk ut på, var det derimot ingen enighet om. De russiske radikalerne og revolusjonære hevdet at det var en *sosial* sannhet: Den russiske bonden hadde tatt vare på Det gode samfunn. I bondekommunen, miren, hadde han utviklet en rettferdig, egalitær samfunnsstruktur, uten privat eiendomsrett, der man tok seg av hverandre og ikke undertrykket hverandre. Det russiske folk var angivelig intuitive sosialister. Russland var derfor et ideelt sted for å gjennomføre en sosialistisk revolusjon.

Den konservative del av intelligentsiaen—de slavofile—fant derimot en helt annen sannhet i folkedypet: en *religiøs* sannhet. De slavofile oppfattet bøndene som bærere av den ekte og uforfalskede kristne tro, ortodoksien. I overklassen var man enten helt sekulariserte, eller man bekjente seg til en tro som man ikke praktiserte. Hos folket, derimot, var det samsvar mellom liv og lære. Russeren var ‘den fødte kristne’, kristendommen samsvarte som hånd i handske med hans ‘folkekarakter’. Ikke slik å forstå at de slavofile oppfattet bøndene som noen moralske dydsmønstre. Tanken om at en dydsret vandel er en nødvendig følge av et kristent livssyn er i det hele tatt en vestlig-pietistisk tanke som står de ortodokse fremmed. Når de slavofile snakket om det russiske folks dype religiøsitet, siktet de til slike egenskaper og holdninger som deres angivelige ydmykhet, deres ‘åndelighet’ (*dukhovnost’*), raushet, og vilje og evne til å lide. Hvorvidt dette var egenskaper og holdninger som faktisk dominerte blant det

russiske folk, kunne de slavofile belegge like lite som de radikale kunne bevise sin tese om russernes medfødte sosialisme.

Folket som den legitime kilde til makt

Tanken om at folket er den legitime kilde til makt har et dobbelt utspring i den franske revolusjon og den tyske romantikken. I begge varianter har den brodd mot den gamle dynastiske forestillingen om at monarken er en hersker av Guds nåde. Det er derfor ikke overraskende at folkemaktforestillingen gjenfinnes i den revolusjonære russiske intellegentsia og dens politiske tenkning. Da er det langt mer oppsiktsvekkende at denne forestillingen fant veien ned også i den russiske *slavofile* tenkning og sågar i det russiske tsardømmets selvforståelse.

Nå viser det seg ved nærmere ettersyn, som vi skal se, at tsardømmet nok ikke akkurat hadde tenkt å abdisere til fordel for 'folket' eller et eller annet folkevalgt organ. Tsaren insisterte håndnakket på at han selv på en aldeles utmerket måte representerte dette folket, og tolket dets ønsker og interesser bedre enn alle andre. Men heller ikke den radikale intelligentsiaen ville uten videre godta at Folket selv skulle bestemme. I likhet med tsarmakten tiltok den seg retten til å *tolke* Folkemeningen og bestemme hva slags politisk styre den skulle munne ut i. Folket var den umælende masse som alle skjøv foran seg for å legitimere sitt eget forehavende, men som de aller færreste for alvor var villige til å overlate makten til.

Tsarmaktens syn: folkemonarkiet

Etter det offielle synet var folket tvers igjennom tsartro. Det ikke bare *fant seg i* tsardømmet, men *ønsket* seg det og kunne ikke tenke seg noen annen styreform. Folket oppfattet tsaren som sin 'lille far' (*batjusjka*), og forventet at han ville verne og beskytte dem slik en far verner og beskytter sine barn.

Grev Uvarov, Nikolaj Is undervisningsminister fra 1833 til 1849, utformet en treenig formel som ble stående som et klassisk uttrykk for tsardømmets selvforståelse og riksideologi: 'Autokrati, Ortodoksi og *Narodnost*'. Hvilket forhold det skulle være mellom disse tre leddene var ikke helt klart. Det ville utvilsomt være galt å oppfatte det som om de skulle utgjøre en tredjedel av maktgrunnlaget hver, snarere skulle de oppfattes som tre sider av samme sak.

Den russiske tsar skulle ha uinnskrenket makt, men samtidig skulle han være en ortodoks, kristen hersker. Han kunne altså ikke være en vilkårlig despot, men måtte etter denne teorien rette seg etter Guds og kirkens lover. Her ville nok kritikerne kunne innvende at etter Peter den store hadde den russiske kirke helt mistet sin selvstendige makt og kunne ikke fungere som et korrektiv overfor tsaren. Tsaren kunne langt på vei bestemme hva kirken mente om dette og hint, så det andre leddet i Uvarovs formel la i praksis ikke store begrensninger på selvherskerdømmet. Det gjorde heller ikke det neste punktet, *narodnost*. Ordet er vanskelig å oversette og nok også langt på vei bevisst upresist. Det er avledet av ordet *narod*, folk, og antyder regimets 'folkelige' karakter. Regimets ideologer talte sågar om '*narodnaja monarkhija*', 'folkemonarki'.³ Det lyder nesten som om Nikolaj ønsket å være en tidlig utgave av kong Olav V.

³ Ivan Solonevitsj, *Narodnaja monarkhija*, San Francisco: Globus, 1978.

Nicholas Riasanovsky, som har skrevet en monografi om Nikolaj Is riksideologi, hevder at narodnost-begrepet på den ene siden var en ren påstand om folkets tsartroskap, og på den annen side gjenspeilet en romantisk folkemystikk. Mellom disse to aspektene, mener han, var det en 'essential contradiction'.⁴ Samtidig synes det klart at dette var en motsetning som tsaren ikke var seg bevisst. Nikolaj var kommet til makten da hans bror Aleksander døde uventet i 1825. Noen gardeoffiserer som var påvirket av jacobinske ideer, forsøkte å utnytte den uklarhet og forvirring som oppstod rundt tronbestigningen til å gjennomføre et kupp og innføre et konstitusjonelt styre. Dette var det nokså operetteaktige Dekabrist-opprøret som ble slått ned temmelig kontant. Fem av anførerne ble henrettet; de kom fra fine og velstående familier, mao. fra den virkelige overklassen. Den snevre sosiale basis som Dekabrist-opprøret hadde ble utnyttet av tsarmakten til å rettferdiggjøre de harde straffene. I det manifestet der dødsdommene ble proklamert, het det at 'this design did not correspond to the character, did not correspond to the ways of the Russian people. [...] In a state where love for the Monarch and devotion to the Throne are based on natural traits of the people, where there exist laws native to the land and a firm rule, all the efforts of evildoers will be futile and mad.'⁵

De slavofile: sjelefellesskap mellom hersker og undersåtter

De russiske slavofile delte nok langt på vei tsarens oppfatning om at kjærlighet til monarken var et grunntrekk ved det russiske folk, men de var bekymret over den selvgodheten som f.eks. sitatet overfor gav uttrykk for. De var heller ikke overbeviste

⁴ Nicholas V. Riasanovsky, *Nicholas I and official nationality in Russia, 1825-1855*, Berkeley: University of California Press, 1959, s. 125.

⁵ *ibid.*

om at Russlands lover virkeig var 'native to the land'. Tvert imot følte de at etter Peters vesternisering hadde det russiske statsstyret beveget seg mange skritt vekk fra sine folkelige røtter. De forsøkte derfor å dytte tsardømmet i retning av et virkelig 'folkemonarki', i stedet for den forkvaklede etterligning som de mente Nikolaj I representerte.

Da Nikolaj døde i 1855, midt under Krimkrigen, sendte en av de ledende slavofile tenkerne, Konstantin Aksakov, et berømt memoradum til hans sønn og etterfølger, Aleksander II. Her fremsatte han en rekke gode råd om hvordan den nye tsaren burde innrette styre og stell i landet. Aksakov slo innledningsvis fast at 'det russiske folk er ikke et statsfolk, dvs. det streber ikke etter statsmakt. Det ønsker seg ikke noen politiske rettigheter, og har ikke så mye som en spire til et ønske om folkemakt.'⁶ Dette var sikkert beroligende for den nye tsaren å høre, og egnet til å få ham til å lese videre. Rett nok hadde det funnet sted en rekke bondeopprør i russisk historie, forklarte Aksakov, men disse hadde aldri vært rettet mot tsarmakten, kun mot godseierne og de lokale embedsmennenes overgrep. Også i opprøret hadde folket bevart sin tro på tsardømmet som institusjon, noe som viste seg ved at svært mange av opprørslederne hadde utgitt seg for å være den rette tsar. Han som satt på tronen ble oppfattet som en usurpator.

Det beste beviset på folkets manglende ønske om makt fant Aksakov i dets reaksjon da det første russiske dynasti, Rjurik-dynastiet, døde ut i 1598. I denne situasjonen oppstod det i en periode på 15 år et nesten totalt kaos, den såkalte 'Uro-tiden'

⁶ Konstantin Aksakov, 'Zapiska "O vrutrennem sostojanii Rossii"', predstavlenaja Gosudarju Imperatoru Aleksandru II v 1855 g.', i N.L. Brodskij, red., *Rannye slavjanofily*, Moskva: Tipografija Sytina, 1910, s. 69.

(*smutnoe vremja*). Flere bondehærer marsjerte mot Moskva, to av dem under falske tsarer, og polske og svenske inntrengere invaderte landet. Til slutt utløste dette en folkelig reisning i byen Niznij Novgorod, og utlendingene ble jaget ut av Russland. Men i stedet for å beholde makten, gav folket den fra seg igjen, ved å velge et nytt tsardynasti, Romanovene. 'Folket innkalte statsmakten, valgte tsar, gav ham ubegrensede fullmakter, og gikk hver til sitt.'⁷

Denne formen for legitimeringen av tsarmakten bygget på en forestilling om en slags folkesuverenitet. Aksakov tenkte seg videre at tsaren, all sin allmakt til tross, kunne og burde innkalle stenderforsamlinger, *zemskie sobory*, for å innhente råd fra folket. Dette gjorde da også de første Romanovene frem til Peter den store, og denne tradisjonen burde gjenopptas. Men disse stenderforsamlingene måtte for all del ikke utvikle seg til et parlament med politisk *makt* slik det hadde skjedd i Vest-Europa. De skulle kun være *rådgivende*. Som dette ville de kunne fungere knirkefritt fordi folket og tsaren var sjelelig fullstendig på bølgelengde. De tenkte og følte likt.

Folket hadde *rett* til å styre, det ønsket det bare ikke fordi politikk trakk dem vekk fra det som er menneskets høyeste kallelse her i verden, nemlig å strebe mot det gode liv i Gud. Menneskets frihet er av *indr*, åndelig art. Derfor kunne russerne i høyeste grad være frie mennesker selv om de ikke levde i et demokrati, eller rettere sagt: de var frie mennesker *fordi* de ikke levde i et demokrati og dermed slapp å beskjeftige seg med det ytre liv, og bli lokket av en illusorisk ytre, politisk frihet.

⁷ *ibid.* 70.

Slik ville alt vært bare fryd og gammen dersom ikke *tsarmakten* hadde forkludret det. Under Peter den store begynte tsarmakten å legge seg opp i også folkets *indre* liv, hevdet Aksakov, ved å detaljregulere hverdagen, bestemme hva folk skulle tenke, og ikke minst ved å ta kontroll over kirken og den åndelige siden av menneskenes liv. Dermed hadde ikke folket, men *tsaren selv* brutt den uskrevene samforståelse og samklang med folket som tsarmakten ideelt sett bygget på.⁸ Det var livsfarlig for den selv, for når folket ble frarøvet sin indre frihet, ville det begynne å hige etter ytre frihet og ytre makt. Russeren ville bli forvandlet fra fri undersått til slave. Men, advarte Aksakov, 'dagens slave er morgendagens opprører'.⁹

Narodnikene I: 'for folket, gjennom folket'

Aksakov manet frem faren for et opprør som et skrekksenario for å skremme tsaren tilbake til de gode patriarkalske forhold i tiden før Peter den store. For den revolusjonære intelligentsiaen derimot fremstod det samme folkelige opprøret som selve den store Drømmen. De radikale var overhodet ikke i tvil om at samtidens russiske bønder befant seg på en slaves nivå—selv ikke etter at Aleksander II hadde avskaffet livegenskapet i 1861. Intelligentsiaens oppgave bestod derfor i å: 1. få bøndene til å innse dette selv, og 2. Få dem til å gjøre opprør.

Dette gav støtet til en massebevegelse av unge russiske studenter og andre intellektuelle som på 1870-tallet drog ut på landsbygda og slo seg ned blant Folket. Det toppet seg i 1873-74 da hundrevis, muligens tusenvis, deltok. Dette omtales gjerne som den store Marsjen til folket. Det ordet som brukes for marsj, *khodzjenie*,

⁸ Aksakov ville aldri finne på om omtale denne samforståelsen som en uskreven 'kontrakt'. Kontrakt-tenkning a la Rousseau ble avvist som borgerlig-vestlig og forkastelig.

⁹ *ibid.*, s. 87.

har klart religiøse konnotasjoner, og noen historikere, som polsk-amerikaneren Adam Ulam, foretrekker derfor å oversette det med 'The great Pilgrimage to the People'. Og det var utvilsomt sider ved marsjen som kan minne om religiøse vekkelsesbevegelser. Ulam bemerker at 'most religions start with the notion of guilt. And so in a sense [the movement] was born as the worship of "the people", and the faith that only through serving the people selflessly could one expiate for the sins for one's upper-class origin or privileged position.' En av studentene som deltok, forteller Ulam, dekorerte veggene i sin bondehytte med forskjellige slagord og ordtak, og et av dem lød: "Serve no one but the people, its cause is sacred because it suffers, and everyone who helps the people is sent by God."¹⁰

For nordmenn gir Marsjen til folket lett assosiasjoner i retning av ml-ernes sjølproletarisering under den store politiske vekkelsen som hjemsøkte vårt land i 1970-årene. Temmelig nøyaktig 100 år etter at den store folkelige begeistringen grep de russiske studentene, brøt unge entusiaster opp fra akademiske studier i Norge og tok seg jobb i fabrikker og på skipsverft, på Linjegods eller Vinmonopolet. De prøvde å lære seg å snakke folkelig, med tjukke l-er, diftonger og a-ender, for å kunne kommunisere med massene på deres eget språk.

De russiske bondevennene blir i engelske kilder ofte omtalt som 'the populists'. Dette er en uheldig og misvisende betegnelse, for med 'populisme' forstår vi idag som regel noe helt annet enn hva disse russiske revolusjonære stod for. Dagens populistere er politikere som ikke står for noe eget syn, men lefler med folkemeningen for å vinne oppslutning. Til tross for at de selv er politikere, fremfører de et budskap fullt av

¹⁰ Adam Ulam, *In the Name of the People: Prophets and Conspirators in Prerevolutionary Russia*, New York: The Viking Press, 1977, ss. 209 og 211.

politikerforakt og prøver å henvende seg til massene uten å gå veien om demokratisk valgte organer. De russiske revolusjonære pilegrimene passer ikke inn i dette mønsteret. Grunnen til at de likevel har fått populist-merkelappen klistret på seg, er et språklig sammenfall mellom ordet 'populist' og det russiske navn på deres bevegelse: 'narodnik'-bevegelsen. 'Narodnik' er i likhet med 'populist' avledet av ordet for 'folk'.

De første spirene til en marsj til folket var blitt sådd allerede på 1860-tallet av Aleksander Herzen og Nikolaj Ogarev i emigranttidsskriftet *Klokken* (*Kolokol*). I 1861 hadde tsarregimet stengt universitetene i St. Petersburg og Moskva som straff for studenturoligheter. I den anledning trykket Herzen en appell til studentene: '*Til folket, til folket*, der er deres sted, dere emigranter fra lærestedene. Vis [...] at dere vil stride på vegne av det russiske folk.' *Klokken* trykket også et opprop, *Hva folket trenger*, skrevet av Herzens nære venn og medarbeider, Nikolaj Ogarev. Det folket trengte, forklarte Ogarev, var Jord og Frihet, og dette ble også navnet på en organisasjon som emigrantene tok initiativet til.

Deres planlagte oppstand druknet imidlertid i polakkenes opprør i 1862-63. De fleste russere, også blant dem som ellers næret liberale eller sosialistiske sympatier, vendte seg mot de 'gjenstridige og utakknemlige polakkene'. Herzen valgte i motsetning til de aller flere russere å stå last og brast med de polske opprørne. Også det meste av den radikale intelligentsia vendte seg mot polakkenes opprør, og som en følge av dette klappet Herzens enestående innflytelse i den russiske offentlighet sammen nesten over natten. Den første planlagte marsjen til folket falt derfor sammen før den kom igang.¹¹

¹¹ Ulam, op. cit, ss. 98-104

De ideologiske fedrene til den store marsjen til folket som ble realisert ti år senere var defor ikke Herzen og Ogarov, men dels anarkisten Mikhail Bakunin, dels sosiologen Petr Lavrov. Disse to stod for nokså ulike ideer og taktikker. Bakunin levde et omflakkende liv i Vest-Europa hadde deltatt i en rekke revolusjoner i forskjellige land. Han utviklet en teori om menneskehetens utvikling som i god hegeliansk tradisjon opererte med tre stadier. Det begynte med et dyrisk stadium, gikk via tankestadiet, og endte i 'opprøret,' *bunt*.¹² Tiden var for lengst moden: et opprør ville kunne feie som et vårvær over Russland og verden. Det ville feie vekk alt det gamle og bane veien for noe radikalt nytt, proklamerte Bakunin (hva dette nye bestod i, forble noe dunkelt).

Den langt mindre militante Lavrov mente derimot at før man kunne nå frem til et bredt, folkelig opprør, trengtes det et møysommelig, tidkrevende opplysningsarbeid. Bøndene hadde ikke forutsetninger for å forstå sin egen situasjon, og det måtte tilføres en opprørsbevissthet utenfra. Bakuninistene og lavrovistene var ikke egentlig uenige om målet, som i begge tilfeller var å styrte tsarregimet, men de midlene de ville ta i bruk var svært forskjellige. Mens lavrovistene opprettet alfabetiseringsklasser o.l. for bøndene, delte bakuninistene ut flyveblader med falske tsardekreter som angivelig gav bøndene rett til å jage godseierne og overta deres jord.

Da tsarmyndighetene kom under vær med hva som foregikk på landsbygda, gjorde de liten eller ingen forskjell på de ulike narodnik-fraksjonene. Både bakuninistene og lavrovistene ble arrestert i hopetall. 770 personer (612 menn og 158 kvinner) ble

¹² Andrzej Walicki, *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, Oxford: Clarendon Press, 1980, s. 275.

arrestert, og rettssak ble reist mot vel 200 av dem. Mest berømt er saken mot 'de 193' i 1877-78, der de aller fleste ble frifunnet.

Etter 1875-76 datt pilegrimsbevegelsen sammen. Problemet var ikke så mye myndighetenes reaksjon, som *folkets* reaksjon. Mange av narodnikene hadde nok vært forberedt på at bøndene ikke ville forstå sitt eget beste sånn med en gang, men de regnet med at de smått om senn skulle kunne vinne dem for Saken. I stedet opplevde de at det i mange tilfeller var Folket som angav dem til politiet. Bøndene avviste i første rekke to grunnpillarer i narodnikenes budskap: opprøret mot tsaren og opprøret mot den ortodokse kirke. Slik, kan man si, fikk grev Uarovs formel en slags bekreftelse: Tsar, kirke og folket ble et trehodet troll som de revolusjonære ikke maktet å temme.

En av de mer fredsæle narodnikene, O.V. Aptekman, har etterlatt seg memoarer der han forteller nokså åpenhertig om de problemene han hadde med å overbevise bøndene i landsbyen der han bodde om hvor forferdelig de hadde det. Når han leste fra en artikkel om hvordan rike *kulakker* (storbønder) utpinte fattigfolk, ble han møtt med følgende reaksjon: 'Det er bare løgn... Dem fine herrene i byen kan bare ikke tåle at noen bønder nå har det bedre enn før.' Når så Aptekman fortalte hjerteskjærende fortellinger om hvordan de *engelske* bøndene hadde det under kapitalismen, tok hans tilhørere til seg hvert ord, og utbrøt i tårer: 'Takk og pris, slikt kunne ikke skjedd her—her har vi tsaren!'¹³

¹³ Ulam, op.cit., s. 229.

Narodnikene II: 'for folket, uten folket'

Slike opplevelser tvang narodnikene inn i tenkeboksen. Hvis folket ikke ville befris, hva skulle de gjøre da? På dette grunnleggende spørsmålet gav de to forskjellige svar, som munnet ut i opprettelsen av to forskjellige organisasjoner: 'Folkeviljen' (*Narodnaja Volja*) og 'Svart Omfordeling' (*Tsjernyj Peredel*). Navnet 'Svart Omfordeling' siktet til omfordeling av jorda, og denne bevegelsen gikk altså i første rekke inn for en mer rettferdig fordeling av godene på landsbygda. Dette var et sosialt snarere enn et politisk program, og ville kunne oppnå støtte blant bøndene, håpet man.

'Folkeviljen' derimot bestemte seg for å ta saken i egne hender. Dersom folket ikke visste sitt eget beste, fikk de revolusjonære handle på vegne av dem. Dermed lot de tanken om en masseoppstand fare og satset i stedet på den form for politisk destabilisering som en håndfull aktivister kan stille i stand på egen hånd: individuell terror. På slutten av 1870-tallet skyllet en bølge av politiske attentater over Russland. En serie russiske embedsmenn ble skutt eller stukket ned på åpen gate. Kronen på verket ble satt med mordet på tsar Aleksander 1. mars 1881. Denne hendelsen endret det russiske samfunn fundamentalt, men ikke i den retning terroristene hadde håpet. I stedet for å rokke tsardømmet i dets grunnvoller innledet det en langvarig reaksjonsperiode. Mange av de liberale lovene som Aleksander II hadde fått vedtatt, ble nå satt ut av kraft og erstattet med unntakslover, og de fleste terrornettverkene ble rullet opp. De politiske attentatene forsvant for en tid, og dukket ikke opp igjen før ved århundreskiftet.

Det som interesserer oss her, er hvilket syn de russiske terroristene hadde på folket og hvordan de legitimerte sin virksomhet ut fra dette synet. Vi kan konstatere at

allerede i valg av navn på sin organisasjon, 'Folkeviljen', holdt de fast på en ideologisk forankring i Folket. Men i like høy grad som tsarmakten forbeholdt de seg retten til å tolke denne viljen etter sitt eget hode.

I Folkeviljens programdokument kan vi lese:

Det er klart at vårt program bare kan bli satt ut i livet ved at det sittende regimet blir styrtet med voldelige midler. Og dette må gjøres så fort som mulig, for den pest som kapitalismen og den borgerlige sivilisasjon representerer, gjennomsyrrer i stigende grad nasjonens liv. Dette truer med å ødelegge bondekommunen og forkvakle folkets instinkter.

Som Adam Ulam lakonisk bemerker, ville terroristene i Folkeviljen på denne måten hjelpe folket til å oppnå noe som de selv innrømmet at folket i stadig mindre grad ville ha.¹⁴

Dette førte narodnikene inn i et intellektuelt villniss som de ikke klarte å komme seg ut av. De aller fleste av dem holdt fast på en folke-fiksert ideologi samtidig som de i praksis suverent så bort fra hva folket faktisk ønsket. Det fantes imidlertid noen som slapp 'katta ut av sekken'. En av dem var Nikolaj Morozov som skrev at 'selvsagt' ville det ikke være mulig å innføre allmenn stemmerett etter Revolusjonen. Analfabeter måtte nektes denne retten, for de ville ikke forstå den nye ordens overlegenhet og ville stemme for å gjeninnføre det gamle regime.¹⁵

¹⁴ ibid, s. 287.

¹⁵ ibid., ss. 228 og 296.

Den narodnik-anfører som tidligst og mest omsvøpsløst gav uttrykk for denne nye elitismen, var Petr Tkatsjov (1844-1885). I årene 1876-81 utgav han i Geneve tidsskriftet *Stormklokken* (*Nabat*).¹⁶ Her trykket han en serie artikler som de fleste andre narodnikere i samtiden avviste som altfor kyniske og elitistiske. Men, som Adam Ulam påpeker, 'problemet' var at han så altfor tydelig sa det de andre praktiserte uten å ville vedstå seg.¹⁷

Allerede i 1876 skrev Tkatsjov en artikkel om 'Folket og revolusjonen' der han slo fast at folkets idealer fremdeles stod langt fra kommunismen: bøndene ville nøye seg med selvstyre innenfor bondekommunen. De avviste privat eiendomsrett til jorden men ønsker privat bruksrett. Den russiske bonden stod med ett ben i kommunismen og ett i individualismen, forklarte Tkatsjov, og disse to prinsippene befant seg i en slags likevektstilstand. Dersom bondesamfunnet ikke ble tilført en ytre impuls til forandring, ville det derfor kunne fortsette på samme måte i tusener av år.

Vårt folks samfunnsideal når ikke utover dets forstenede livsformer.

Bonden er ikke i stand til å se forbi sin patriarkalske respekt for rang og øvrighet. Hans vante former for jordbruk og familieliv er gått ham i blodet og har etter århundres stillstand antatt et religiøs anstrøk. Han kjenner ikke noe annet og vil ikke vite av noe annet. Gi ham sjansen til å innrette livet som han selv vil, og dere vil se at han kommer ikke til å tilføre det noe nytt.¹⁸

¹⁶ Navnet henspiller på det tidsskriftet Herzen hadde gitt ut, *Klokken*: En vanlig klokke klinger for spinkelt, det trengtes en stormklokke for å vekke revolusjonen.

¹⁷ Ulam, op. cit, s. 243.

¹⁸ 'Narod i revoljutsija', i Petr Tkatsjov, *Sotsjinenija* (Verker), Moskva: 'Mysl', 1976, s. 165.

En ny kraft må derfor tilføres utenfra, fra 'det revolusjonære mindretall'. De revolusjonære trengte ikke vente på at de har folkets aktive støtte. Folkets rolle i revolusjonen ville hovedsakelig være av destruktiv art: Når folket kom i bevegelse, ville det kunne knuse og rive ned det bestående. 'Slik vil det revolusjonære mindretall ved å nyttegjøre seg folkets destruktiv-revolusjonære kraft kunne tilintetgjøre revolusjonens fiender og [...] legge grunnlaget for en ny og fornuftig form for samliv mellom menneskene.'

Folket er en nødvendig faktor i den sosiale revolusjon, men bare når det revolusjonære mindretall tar denne revolusjonen i sine hender.... Vi har ingen grunn til å krype i støvet for folket, eller løfte det opp på en pideal. Tvertimot, jo strengere vi forholder oss overfor folket, jo mer oppriktig vi uttrykker vår mening om det, desto mer viser vi vår aktelse og kjærlighet til det.¹⁹

Påstanden om at folket besitter en eller annen form for 'dypere sannhet' eller 'genius' (*genij*) var ifølge Tkatsjov en meningsløs platthet, og slike fraser måtte strykes fra de revolusjonæres vokabular. Dette var tankegods som de revolusjære uforvarende hadde overtatt fra de reaksjonære slavofilene, mente han.

¹⁹ *ibid*, 168-9.

Marxistene: 'folket' flytter til byen

Før revolusjonen fantes det en rekke forskjellige retninger og idestrømninger innenfor den marxistiske bevegelse i Russland. (Ensrettingen satte ikke inn før etter maktovertakelsen). Også i synet på 'folket' var det mange avvikende synspunkter. Ytterpunktene i denne debatten var representert av de såkalte gudebyggerne på den ene side, og Lenin og leninistene på den annen.

Gudebyggerne forsøkte å møte utfordringen fra 'den nye religiøse søken' (*novoe bogoiskatelstvo*) som grep om seg i den russiske intelligentsia rundt forrige århundreskifte. De såkalte gudssøkerne lette etter svaret på tilværelsens store spørsmål i religionen og dette truet med å tappe den revolusjonære bevegelse for krefter og oppslutning. Gudebyggerne mente at marxistene derfor måtte ta den religiøse lengsel på alvor og prøve å kanalisere den inn i et leie som tjente revolusjonens sak. De bygget på Ludwig Feuerbachs tese om at mennesket har skapt seg gud i sitt bilde, samtidig som de justerte den tyske tenkeren på to punkter. For det første tenkte de langt mer kollektivt enn Feuerbach: Ikke mennesket i sin individualitet, men *folket* som helhet var guddommelig og gjenstand for tilbedelse. For det andre fremsatte de ikke et forsøk på en vitenskapelig *forklaring* på religionens opphav, men et *program* for en ikke-religiøs religion.

De mest kjente gudebyggerne var Anatolij Lunatsjarskij, som senere ble undervisningsminister i Lenins første regjering, og proletarforfatteren Maksim Gorkij.²⁰ For Gorkij var mennesket et grensesprengende vesen med uanede psykiske og fysiske krefter. Kun menneskene selv, folket, er vår tilbeldelse verdig: 'Folket er

²⁰ George L. Kline, *Religious and Anti-religious Thought in Russia*, Chicago: University of Chicago Press, 1968, ss. 103-126.

allmektig og udødelig, [...] Du er gud og alle guders skaper. Ved ditt arbeid og ditt søkende opprør har du formet dem alle av din sjels skjønnhet. La ikke verden ha andre guder enn deg, for du alene er Gud.’²¹ Denne påstanden uttrykte Gorkij i skjønnlitterær form, i fortellingen ‘Skriftemål’ fra 1908, mens Lunatsjarskij underbygget den med en del idehistoriske og religionsfilosofiske artikler.

Lenin reagerte kraftig på den gudebyggingen som hans med-marxister propaganderte for. *Alt* ved denne kvasireligiøse dyrkelsen av folket var galt, mente han: både det at den var kvasireligiøs²², og det at den var en dyrkelse av folket. Det siste luktet altfor mye av narodnik-ideer (*narodnitsjestvo*). Lenins eldre bror Aleksander hadde vært narodnik og var blitt hengt i 1887 for delaktighet i et attentatforsøk mot tsar Aleksander III. I følge den offisielle sovjetiske fremstillingen bestemte Lenin seg etter denne opplevelsen for å bryte over tvert med narodnik-terrorismen.

I artikkelen ‘Hvilken arv er det vi tar avstand fra?’ fra 1897 anklaget Lenin narodnikene for å idyllisere folket og livet på landsbygda. De underslo de indre motsetninger og spenninger i landsbyfellesskapet og prøvde å hindre utviklingen i retning av kapitalisme og industribasert økonomi. ‘Bondens liv i landsbyfellesskapet oppfatter de som noe høyere og bedre enn kapitalismen... *Narodnitsjestvo* er derfor blitt en *reaksjonær* og *skadelig* ideologi som fører den sosiale tenking på avveier.’²³

²¹ Maksim Gorkij, ‘Ispoved’ (Skriftemål), trykt i *Sobranie sotsjinenij* (Verker), Moskva 1961, bind 5, ss.304-05.

²² Religiøs eller kvasireligiøs var samme ulla. I et rasende brev til Gorkij skrev han at han så ikke større forskjell mellom ‘gudssøken’ og ‘gudebygging’ enn mellom ‘en gul og en blå djevel.’ Se Pål Kolstø, red, *Den russiske intelligentsia og kirken*, Oslo: Tanum-Norli, 1982, s. 160.

²³ V.I. Lenin, ‘Ot kakogo nasledstva my otkazyvaemsja?’, gjengitt etter *Izbrannye proizvedenija*, Moskva: Polititsjeskaja literatura, 1975, bind 1, ss. 61-62 og 64. Kursiv i originalen.

Da Lenin skrev denne artikkelen, var han påvirket av den 'evolusjonære' form for marxisme. Evolusjonistene tenkte i strengt historisk-dialektiske kategorier og så utviklingen av kapitalismen som et nødvendig og progressivt fenomen. Noen sosialistisk revolusjon ville ikke kunne finne sted før industrikapitalismen hadde frembrakt et revolusjonært industriproletariat.

Lenin hadde ikke oppgitt troen på folket, men han hadde funnet seg et nytt folk, proletariatet. Lenins lærefader og intellektuelle mentor på denne tiden var Georgii Plekhanov, en tidligere leder for Svart Omfordeling. Etter mordet på Aleksander II ble Plekhanov marxist, og en av de mest utrettelige popularisatorer av Marx's tanker i Russland. Marx hadde skrevet om 'landlivets idioti', og betraktet bøndene gjennomgående som en reaksjonær klasse. Det gjorde også Plekhanov og Lenin.

For de russiske marxistene var det et betydelig problem at det russiske proletariat foreløpig var ytterst fåtallig, men de trøstet seg med at myndighetene på 1890-tallet hadde tatt initiativet til en nærmest sjokkartet industrialisering. De konstaterte videre at i denne industrireisingen det var en sterk konsentrasjon om store bedrifter. Over halvparten av de russiske arbeiderne jobbet i fabrikker med mer enn 500 ansatte, og flere fabrikker hadde mange tusen ansatte. I slike kjempebedrifter, antok marxistene, ville arbeiderne lettere kunne utvikle en sterk klassebevissthet enn i små, patriarkalske bedrifter. Arbeiderne hadde også all mulig grunn til å føle seg utbyttet. De tjente elendig og svært mange bodde i provisoriske brakker med kummerlige sanitærforhold. Alt lå til rette for at Russland temmelig snart kunne nå frem til en revolusjonær situasjon.

Skuffelsen hos Lenin og hans partifeller var derfor enorm da de måtte konstatere at de russiske arbeiderne likevel ikke lot seg spenne for revolusjonsvognen. Arbeiderne lot seg nok mobilisere til å kjempe for lønnskrav og bedre sosiale ordninger, men ikke for å styrte tsarregimet. Motstrebende måtte Lenin konkludere at dersom arbeiderne ble overlatt til seg selv, ville de kun utvikle en fagforeningsbevissthet og ikke en revolusjonær bevissthet.²⁴

Dette var helt den samme observasjonen som narodnikene hadde gjort en generasjon tidligere når det gjaldt bøndene, en like lite som Folkeviljen lot Lenin seg stoppe av slike hindringer. Hans løsningsforsøk har slående likheter med den revolusjonsteori som Petr Tkatsjov hadde forfektet: Revolusjon var en altfor viktig sak til å overlate til folket, og massene måtte tilføres en revolusjonær bevissthet utenfra, fra den opplyste eliten. Flere idehistorikere har derfor hevdet at det går en klar linje fra Tkatsjovs 'revolusjonære mindretall' til Vladimir Lenins elitepartimodell.²⁵

På Det russiske sosial-demokratiske (= marxistiske) partis 2. kongress i 1903 ble partiet splittet i to fløyer, mensjevikene og bolsjevikene. De to gruppene var ikke uenige om noen teoretiske eller dogmatiske spørsmål, derimot hadde de fundamentalt ulike oppfatninger om hvordan partiet burde *organiseres*: mensjevikene ønsket å åpne opp for et masseparti mens Lenin krevde et strengt disiplinert, konspiratorisk eliteparti. Etter bruddet brukte han de neste 14 årene til å bygge opp et slikt parti, og

²⁴ V.I. Lenin, 'Nasusjtsjie zadatsji nasjego dvizjenija', i *Sotsjinenija*, utgave 2, bind 4, s. 55. Richard Pipes, 'The Origins of Bolshevism: the Intellectual Evolution of Young Lenin', i Richard Pipes, red., *Revolutionary Russia: A Symposium*, New York: Doubleday, 1969, ss. 62-63

²⁵ N.A. Berdjajev, *Istoki i smysl russkogo kommunizma*, Moskva: Nauka, 1990.

til slutt satte det ham i stand til å gjennomføre en vellykket revolusjon. Det nye regimet som han innførte i oktober 1917 kalte han en 'Arbeider- og bonderepublikk'.

Sammenfatning

Kjære leser: som idehistoriker har du kanskje lest Platon og Pascal, Foucault og Freud. Ville du ha problemer med å konversere din borddame/kavaler under en middag dersom det viste seg at hun/han var en vaskekone/bilmekaniker som kun leste *Se og Hør* og *VG*? Dersom svaret skulle være ja, ville du neppe våge å innrømme det, for det ville være maksimalt politisk ukorrekt. Men i såfall kan jeg trøste deg med at dine eventuelle vanskeligheter ville være for intet å regne sammenlignet med den kommunikasjonskløft som skilte den russiske overklassen fra de russiske massene. (Og tanken på at de overhodet skulle kunne møtes under en finere middag virker lettere absurd.)

Det russiske folk ble ofte omtalt som *temnyj narod*—det 'mørke' eller 'dunkle' folket. Med det uttrykket siktet man til folkets lave opplysningsnivå, ikke til en lav moralsk standard. Det fantes riktignok enkelte forfattere som gikk langt i å fremstille råskap og brutalitet i folkedypet. Et eksempel på dette er den nå glemte nobelprisvinneren i litteratur, Ivan Bunin, og hans skildringer av urenslighet, dovenskap, fyll og vold i kortromanen 'Landsbyen' (*Derevnja*). Bunin lar en av hovedpersonene utbryte: ”—Folket! Det er en bande av løgnhalser, bespottere og dovenlarser. Bøndene lever i evig mistro til hverandre. Merk deg det vel! Ikke til oss! Men til hverandre!”²⁶

²⁶ Ivan Bunin, *Landsbyen*, Oslo: Gyldendal, 1934, ss. 178-9.

Men Bunin talte *ikke* på vegne av den russiske intelligentsia. Når den fremsatte påstanden om folkets 'dunkelhet', var det ikke som en anklage. Eller rettere sagt: det var nok en anklage, men anklagen ble rettet ikke mot folket, mot overklassen og myndighetene. Folket var blitt som det var, fordi overklassen og statsmakten utbyttet det. Folket måtte derfor løftes ut av sin vankunne elendighet.

Så langt fra å forakte folket beundret man det, for dets tålmodighet, overlevelsessevne og 'sanne' livsform. Derfor kunne man, paradoksalt nok, *lære* av 'det mørke folket'. De to største russiske romanforfattere på 1800-tallet—Fjodor Dostojevskij og Lev Tolstoj—ble begge ortodokse troende fordi de registrerte at det russiske folk trodde på Gud og de ville gjøre som folket. (Tolstoj forlot riktignok den ortodokse kirke igjen etter kort tid, men det er en annen historie.) Dostojevskij hadde truffet folket på nært hold da han satt i tukthus i Sibir på 1860-tallet. Her sonet han sin straff sammen med råbarkete voldsforbrytere av det verste slag, og likevel ble han slått av deres oppriktige gudstro og dype menneskelighet.²⁷

Oppdagelsen av folket gjorde ikke Dostojevskij til demokrat. Tvert imot gjorde den ham til en ihuga tilhenger av tsardømmet. Det gikk for han ingen linje fra 'folket som ideal' til tanken om folkestyre. Men det gjorde det, som vi har sett, heller ikke for de revolusjonære. Også blant dem dominerte paternalistiske holdninger: Vi vet best hva folket trenger.

Amerikanerne fremstiller ofte sitt demokrati som 'rule for the people, by the people, through the people.' Det kan diskuteres i hvor stor grad USA lever opp til dette idealet

²⁷ Skildret i *Opptegnelser fra det døde hus*, Oslo: Solum, 2002.

når mindre enn halvparten av de stemmerettigete deltar ved valg, og mektige finansinteresser kan kjøpe seg innflytelse i Washington med 'soft money' og på andre måter. Men mitt poeng i denne sammenhengen er at i Russland var 'by the people, and through the people' ikke engang et ideal. I den russiske samfunnsdebatten nøyde de aller fleste seg med luftige tanker om 'rule *for* the people', og selv dette slagordet utartet ofte, som Adam Ulam skriver, til rule '*in the name of* the people'.

Politikk i Russland, som så mange steder, har til de fleste tider vært et anliggende for de få. Når folket har vært trukket inn, har det vanligvis hatt to formål: mobilisere eller legitimere. Visse politiske resultater, som regimeskifter, er vanskelig å oppnå uten at massene er satt i bevegelse. Slik kan folket spille en rolle i kritiske situasjoner, men som regel er det, som Tkatsjov uttrykte det, en 'passiv' eller 'destruktiv' rolle.